

موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
رساله دکتری
رشته: اقتصاد (گرایش فلسفه اقتصاد اسلامی)

عنوان رساله

نقش معرفت‌های احتمالی در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی بر مبنای آرای شهید صدر
«قدس سره»

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر علی جابری

استادان مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر مجتبی مصباح

حجة الاسلام و المسلمین دکتر سیدمحمد کاظم رجایی

دانش پژوه:

محمدجواد قاسمی اصل اصطهباناتی

مهر ۹۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق این اثر، محفوظ و متعلق به موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «قدس سره» است.

اهداء

تقدیم به محضر پیامبر اعظم و اهل بیت معصوم ایشان «علیهم السلام»!

تقدیم به آنکه فرمود: «اللَّهُمَّ أَنْكَ تَعَلَّمَ أَنَّهُ لَمْ يَكُنِ الَّذِي كَانَ مِنَّا مُنَافِسَةً فِي سُلْطَانٍ وَلَا التَّمَاسَ شَيْءٌ مِنْ فُضُولِ الْخُطَامِ وَلَا لَكِنْ لِنَرْدِ الْمَعَالِمِ مِنْ دِينِكَ وَ نُظْهِرِ الْأَصْلَاحَ فِي بِلَادِكَ، فَيَأْمَنَ الْمَظْلُومُونَ مِنْ عِبَادِكَ وَ تُقَامَ الْمُعْظَلَةُ مِنْ حُدُودِكَ». خدایا تو می‌دانی من نه در پی ریاست و حکومت و نه طالب مال و ثروت دنیا؛ من فقط مردی مصلح می‌باشم، می‌خواهم نشانه‌های از بین رفته دین را برگردانم و در بلاد تو اصلاحی به عمل آورم تا ستمدیدگان در امان قرار گیرند و حدود تو جاری شود!

تقدیم به آنکه از قلم مطهرش با خون مقدسش بر صفحه تاریخ نگاشته شد که «أَنِّي مَا خَرَجْتُ اشْتِرَاءً وَلَا بَطْرًا وَلَا مُفْسِدًا وَلَا ظَالِمًا، أَنَّمَا خَرَجْتُ لِطَلْبِ الْأَصْلَاحِ فِي أُمَّةٍ جَدِي!» من برای هوا و هوس قیام نکردم. من مردی اخلاک‌گر و ستمگر نیستم. فلسفه قیام و نهضت من، طلب اصلاح در امت رسول‌الله «صلی‌الله‌علیه‌وآله» است!

و تقدیم به محضر امام امت و شهیدان و الامقام به‌ویژه شهید سید محمدباقر صدر و شهدای مقاومت و مدافعان حرم به‌ویژه سیدالشهدای مقاومت سردار شهید قاسم سلیمانی و شهید ابومهدی المهندس!

تقدیر و تشکر

در پایان این مسیر پربرکت، وظیفه خویش می‌دانم که از مرحوم آیت‌الله مصباح یزدی «قدس سره» و مجموعه مسئولان دلسوز موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «قدس سره» که این مسیر نورانی را به رو ما گشودند بویژه از استاد محترم راهنما حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی جابری «دام‌عزه» که همواره مرهون حمایت و هدایت ایشان هستم، اساتید محترم مشاور حجج اسلام دکتر سیدمحمدکاظم رجایی و دکتر مجتبی مصباح «دام‌عزّهما»، اساتید معزز داور «دام‌عزّهم» و عزیزان سختکوش اداره پایان‌نامه‌ها تشکر و قدردانی نمایم! برای روح مطهر عالم ربانی حضرت علامه مصباح «رحمه‌الله‌علیه» از درگاه الهی تقاضای رحمت و رضوان می‌کنم! اجر ایشان با خداوند متعال است!

چکیده

در نگرش شهید صدر، قواعد رفتاری اقتصادی، یعنی شیوه‌های خاصی از رفتار که اکثریت مردم در اکثر موارد انجام می‌دهند و دارای ماهیت، علل یا آثار اقتصادی است، موضوع علم اقتصاد اسلامی است. شناخت قواعد رفتاری، یا شناخت مصادیق عینی است یا به دنبال کشف سنت‌های الهی، یعنی قوانین تکوینی حاکم بر پدیده‌های اقتصادی است. بنابراین نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی، یا ناظر به تطبیق مصداق بر مفهوم یا ناظر به کشف مفهوم مجهول است.

نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی، به معرفت‌های احتمالی متکی است. مقصود از معرفت احتمالی، شناخت‌های ناظر به واقعیت عینی است که بالطبع تحقق تدریجی دارد و توان نفی نقیض خود را ندارد. این گونه معرفتی، دارای ارزش علمی و عملی است. سازوکار «استظهار» رایج در اصول فقه، ابزاری برای استیفای این گونه معرفتی درباره کلام شارع و رفتار مردم است.

منابع معرفت احتمالی، شامل نقل، حس و شهود است. معرفت نقلی، در دو قالب منابع اولیه شامل قرآن و سنت و منابع ثانویه شامل مفاهیم اسلامی و فتاوا برای کشف سنت‌های اقتصادی و اعتباریات اقتصادی در علم اقتصاد اسلامی مفهومی کارآیی دارد. معرفت حسی، شرط لازم علم اقتصاد اسلامی مصداقی است. معرفت حسی، در شناخت قواعد رفتاری دچار نقص‌های غیرقابل اغماض است. معرفت شهودی احتمالی، در کنار معرفت حسی احتمالی، شرط کافی برای تحقق علم اقتصاد اسلامی مصداقی ایجاد می‌کند.

نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی، مبتنی بر سازوکار اصولی استظهار، محقق می‌شود: این سازوکار، با "تبیین نظریه‌های هنجاری با استظهار هنجارهای اقتصادی مسئله‌ساز"، "تشریح پیشینه نظریه علمی و سیاستی"، "در شکل‌گیری پرسش تحقیق نقش دارد. نظریه‌پردازی مصداقی، با استظهار معانی رفتارهای اقتصادی از متن واقعیت اجتماعی و نظریه‌پردازی مفهومی، با استظهار سنت‌های اقتصادی از کتاب و سنت، بر معرفت‌های احتمالی و منابع احتمالی آن مبتنی است.

فهرست

فهرست	أ
فصل اول: کلیات و مفاهیم	۱
۱. کلیات	۲
۱.۱ مسئله تحقیق	۲
۱.۲ ضرورت تحقیق	۴
۱.۳ پرسش‌های تحقیق	۶
۱.۴ پیشینه تحقیق	۷
۱.۵ روش تحقیق	۱۰
۲. مفاهیم	۱۰
۲.۱ علم اقتصاد اسلامی	۱۰
۲.۲ نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی	۱۱
۲.۳ معرفت احتمالی	۱۳
۲.۴ آرای شهید صدر	۱۳
فصل دوم: مبانی نظری	۱۵
۱. مقدمه	۱۶
۲. نظریه علمی در اقتصاد اسلامی در نگرش شهید صدر	۱۷
۲.۱ تعریف علم اقتصاد اسلامی و تقسیم‌های آن	۱۸
۲.۱.۱ علم اقتصاد طبیعی و علم اقتصاد اجتماعی	۲۱
۲.۱.۲ علم اقتصاد مذهبی و مذهب اقتصادی علمی	۲۱

نحوه «نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی» با استفاده از «معرفت‌های احتمالی معتبر» ..... ب

۲.۱.۳ علم اقتصاد نقلی و علم اقتصاد تجربی ۲۳

۲.۲ وجود یا عدم علم اقتصاد اسلامی ۲۴

۲.۲.۱ وجود یا عدم مذهب علمی در اقتصاد اسلامی ۲۴

۲.۲.۲ وجود یا عدم علم اقتصاد طبیعی اسلامی ۲۴

۲.۲.۳ وجود یا عدم علم اقتصاد اجتماعی اسلامی ۲۶

۲.۲.۴ وجود یا عدم علم اقتصاد نقلی اسلامی ۲۸

۲.۳ موضوع علم اقتصاد اسلامی: قواعد رفتاری اقتصادی ۳۰

۲.۳.۱ تحقق قاعده رفتاری ۳۳

۲.۳.۲ تحول در قواعد رفتاری ۳۹

۲.۳.۲.۱ تحول آگاهانه در قواعد رفتاری ۴۱

۲.۳.۲.۲ عوامل تحول در قواعد رفتاری ۴۵

۲.۳.۲.۳ انواع تحول در قواعد رفتاری ۴۸

۲.۳.۳ استمرار قواعد رفتاری ۵۱

۲.۴ اصطلاحات علم و نسبت آن با اقتصاد اسلامی ۵۳

۲.۴.۱ اعتباریات در اقتصاد اسلامی ۵۴

۲.۴.۲ واقعیات غیرتجربی در اقتصاد اسلامی ۵۵

۲.۴.۳ واقعیات تجربی در اقتصاد اسلامی ۵۷

۳. معرفت‌های احتمالی در نگرش شهید صدر ۶۳

۳.۱ ماهیت و ویژگی‌های «معرفت احتمالی» ۶۴

۳.۲ ارزش «معرفت احتمالی» ..... **Error! Bookmark not defined.**

۳.۲.۱ ارزش علمی معرفت احتمالی ۶۸

۳.۲.۲ ارزش عملی معرفت احتمالی	۷۴
۴. نتیجه‌گیری	۷۷
فصل سوم: منابع «معرفت احتمالی» در «علم اقتصاد اسلامی» بر مبنای آرای شهید صدر	۸۰
۱. مقدمه	۸۱
۲. «معرفت احتمالی نقلی» در علم اقتصاد اسلامی	۸۲
۲.۱ معرفت نقلی	۸۲
۲.۲ علم اقتصاد اسلامی در منبع نقل	۸۷
۲.۳ معرفت نقلی در علم اقتصاد اسلامی	۹۱
۳. «معرفت احتمالی حسی» در علم اقتصاد اسلامی	۹۵
۳.۱ معرفت حسی	۹۵
۳.۲ معرفت حسی در علم اقتصاد اسلامی	۹۷
۴. «معرفت احتمالی شهودی» در علم اقتصاد اسلامی	۱۰۰
۴.۱ معرفت شهودی	۱۰۰
۴.۲ رابطه «معرفت شهودی احتمالی» و قاعده رفتاری	۱۰۴
۴.۳ تأثیر «معرفت شهودی احتمالی» در «قانون»	۱۰۵
۵. نتیجه‌گیری	۱۰۸
فصل چهارم: سازوکار استفاده از «منابع معرفت احتمالی» بر مبنای آرای شهید صدر	۱۰۹
۱. مقدمه	۱۱۰
۲. معنا و مفهوم «ظهور» و «استظهار»	۱۱۱
۳. بازخوانی نظریه «استظهار معنای کلام»	۱۱۵
۳.۱ پرسش‌های بنیادین در استظهار معنای الفاظ	۱۱۷

نحوه «نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی» با استفاده از «معرفت‌های احتمالی معتبر» ..... ث

۳.۲ ضوابط تعیین ظواهر ۱۱۸

۳.۲.۱ ضوابط استظهار مدلول کلمه ۱۱۹

۳.۲.۲ ضوابط استظهار مدلول مطابقی کلام ۱۲۰

۳.۲.۳ ضوابط استظهار مدلول التزامی کلام ۱۲۲

۴. بازسازی نظریه «استظهار معنای رفتار» ۱۲۴

۴.۱ تاریخچه «استظهار معانی رفتارها» در فقه ۱۲۵

۴.۱.۱ استظهار معنای رفتار معصومین «علیهم‌السلام» ۱۲۶

۴.۱.۲ استظهار معنای رفتار سایرین ۱۲۹

۴.۲ استظهار معنای رفتار ۱۳۱

۴.۳ پرسش‌های بنیادین در استظهار معنای رفتار ۱۳۴

۴.۴ ضوابط تعیین ظواهر ۱۳۵

۴.۴.۱ ضوابط استظهار مدلول مطابقی رفتار ۱۳۶

۴.۴.۲ ضوابط استظهار مدلول التزامی رفتار ۱۳۷

۵. روش‌های استظهار ۱۳۹

۵.۱ روش استقرائی در معرفت نقلی ۱۳۹

۵.۱.۱ تراکم ظنون (تراکم احتمالات) ۱۴۰

۵.۱.۲ دلیل استقرائی غیرمباشر ۱۴۱

۵.۱.۳ دلیل استقرائی مباشر ۱۴۲

۵.۲ روش تجربی در معرفت‌های نقلی ۱۴۴

۶. نتیجه‌گیری ۱۴۷

فصل پنجم: کاربرد سازوکار استظهار در نظریه‌پردازی در «علم اقتصاد اسلامی» بر مبنای آرای شهید صدر.....	۱۴۹
۱. مقدمه.....	۱۵۰
۲. انواع نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی.....	۵۹
۳. نظریه‌پردازی درباره وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی.....	۱۵۰
۳.۱. تشریح نظریه مذهبی مرتبط.....	۱۵۵
۳.۲. تشریح پیشینه نظریه‌های علمی و سیاستی.....	۱۵۸
۳.۳. احراز مفهوم قاعده رفتاری.....	۱۵۹
۳.۴. لوازم احراز مفهوم قاعده رفتاری.....	۱۶۴
۳.۵. آزمون صحت قاعده رفتاری.....	۱۶۷
۳.۶. ایجاد فرضیه درباره مفهوم اقتصادی مجهول.....	۱۶۸
۳.۷. آزمون فرضیه درباره مفهوم اقتصادی مجهول.....	۱۷۱
۳.۸. بازتعریف مجموعه مفاهیم اقتصادی.....	۱۷۵
۴. نظریه‌پردازی درباره سنت‌های اقتصادی.....	۱۷۵
۵. نتیجه‌گیری.....	۱۸۲
خاتمه.....	۱۸۴
۱. نتیجه‌گیری.....	۱۸۴
۲. محدودیت‌ها.....	۱۸۵
۳. پیشنهادها.....	۱۸۶
پیوست.....	۱۸۷
پیوست ۱: تفاوت معرفت‌های احتمالی و معرفت‌های غیراحتمالی در کلام شهید صدر.....	۱۸۸

نحوه «نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی» با استفاده از «معرفت‌های احتمالی معتبر» ..... ح

۱. العلامات الفارقة بين القضية الأولى والقضية الاستقرائية ۱۸۸

۲. الفروق بين قضايا العلوم الطبيعية وقضايا الرياضه والمنطق ۱۸۹

منابع ۱۹۱

۱. کتب ۱۹۱

۲. پایان‌نامه ۱۹۶

۳. مقالات ۱۹۶

Method of “Theorizing in Islamic Economics” using “probable Valid

Knowledge” ۱۹۹

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱. کلیات

۱.۱ مسئله تحقیق

شهید صدر، به‌عنوان نظریه‌پرداز شاخص در اقتصاد اسلامی، در حوزه معرفت‌شناسی و روش‌شناسی اقتصاد اسلامی، مسائل و محورهایی از قبیل روش کشفی، مسئله استقرا و مسئله احتمالات را مطرح کرده است. دو محور اول، کم‌وبیش در ادبیات اقتصاد اسلامی دنبال شده است؛ در مقالات و کتب متعددی روش کشفی بررسی و نقد شده است. همچنین، نظریه استقراء شهید صدر، به‌عنوان یک روش کسب معرفت، در آثار متعدد اقتصادی و غیراقتصادی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، محور سوم، یعنی موضوع ریشه‌ای احتمال، توسط اقتصاددانان مسلمان دنبال نشده، جای آن در ادبیات اقتصاد اسلامی خالی و جایگاه آن در شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی دچار اهمال و ابهام است.

دغدغه تحقیق و نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی، کشف واقعیات اقتصادی است. این کشف، ممکن است ناظر به حقیقتی ثابت (دائمی) یا متغیر (مقطعی) باشد؛ حقیقت ثابت، حاکی از قوانین و سنت‌های کلی اقتصادی حاکم بر فرد و جامعه است. حقایق جزئی و متغیر، حاکی از نمودهای مشهود در رفتارهای انسان مسلمان در جامعه اسلامی است که متأثر از قوانین، امکانات و عرف‌های موجود در جامعه اسلامی شکل می‌گیرد. نتایج جزئی به‌دست‌آمده، زمینه اتخاذ و اجرای سیاست‌های اقتصادی را فراهم می‌کند؛ سیاست‌هایی که باید در راستای هنجارهای اقتصادی اسلام باشد. این برداشتها، عمدتاً به درجه یقینی بودن نمی‌رسد. احتمالی بودن نتایج که مربوط به دانش ما از واقعیت است، منافاتی با واقع‌نمایی نتایج که مربوط به متن واقعیت است، ندارد.

گزاره‌های علمی اقتصاد اسلامی، با استفاده از عقل، حس، شهود (درون‌یابی) و متن (ادله شرعی نقلی) به دست می‌آید. ناگفته پیداست کارکرد و استفاده از هر یک از این منابع، ویژگی‌ها، ابزارها و روش‌های خاص خود را دارد؛ مثلاً، عقل به‌عنوان یک منبع معرفت می‌تواند برخی بدیهیات را نتیجه دهد و عقل به‌عنوان ابزار و قوه تفکر، در مسیر نظریه‌پردازی، با قیاس و استقرا به کمک مقدمات حسی، شهودی یا نقلی می‌آید.

درباره احتمال، مباحث گوناگونی قابل طرح است که ممکن است در دانش اقتصاد مدنظر باشد؛ مباحثی از قبیل معانی احتمال، نظریات احتمال، منابع و مراحل شکل‌گیری احتمال، علل افزایش یا کاهش احتمال، امکان و نحوه تبدیل احتمال به یقین، کاربردهای احتمال، ارتباط روش‌های استدلال همچون قیاس و استقراء با احتمال، نسبت روش‌های استظهاری و فهم متنی با نظریه احتمال، اعتبار یا عدم اعتبار احتمال و بسیاری موارد دیگر. این تحقیق، بنا دارد منابع، مراحل و سازوکار شکل‌گیری احتمال و اعتبار آن را در فرآیند نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی بر مبنای آرای شهید صدر بررسی و بازآفرینی کند.

برای مواجهه معرفت‌شناسانه با علم اقتصاد اسلامی نیاز به راه‌حلی است که برای بررسی مسائل این دانش، کارآمد و معتبر باشد و شایسته چنین معیاری این است که قطعیات و ظنیات را در خود داشته باشد. چنین معیاری می‌تواند حرکت علمی اقتصاددانان را در این مسیر ظن‌بار و بعضاً یقین‌گریز سامان دهد. برای رسیدن به چنین معیاری، این پرسش درباره نگرش معرفتی و روشی شهید صدر مطرح می‌شود که حد ممکن و کافی معرفت برای نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی چیست؟ و از کجا و چگونه به دست می‌آید؟ در واقع، این پرسش به دنبال تبیین و تحلیل ماهیت، منابع، مراحل و سازوکار تحقق معرفت کافی برای نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی در نگرش شهید صدر است. معرفت غیراحتمالی (شامل علوم حضوری یا بدیهیات غیرمبتنی بر تجربه حسی) اگرچه لازم است، ولی به اندازه کافی در دسترس بشر نیست. در کنار این شناخت‌ها، معرفت کافی را می‌توان از معرفت‌های احتمالی به دست آورد. معرفت‌های احتمالی، بخشی از معرفت‌های موضوعی در اصطلاح شهید صدر است که به یقین منطقی منجر نمی‌شود، با شواهد تقویت‌پذیر است و مربوط تجربه عینی است. در این رساله، در مورد نحوه تحقق معرفت‌های احتمالی در منابع، مراحل و سازوکار تولید نظریه در علم اقتصاد اسلامی در نگرش شهید صدر تحقیق خواهد شد. بحث معرفت احتمالی که در فصل دو حالت کلی و انتزاعی دارد، در فصول بعد، به صورت تطبیقی و عینی در مورد منابع، سازوکار و مراحل نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی مطرح می‌شود.

این تحقیق که مبتنی بر رویکرد اجتماعی شهید صدر به علم اقتصاد اسلامی است و از آن به رویکرد موضوع‌محور نیز تعبیر می‌شود (رفیعی آتانی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۳)، موضوع علم اقتصاد اسلامی را «قواعد

رفتاری اقتصادی» می‌داند (ر.ک: قاسمی‌اصل، ۱۳۹۷، ص ۴۱-۶۴). مدعا این است که شکل‌گیری قواعد رفتاری اقتصادی مبتنی بر تدریج و عدم قطعیت است و شناخت قواعد رفتاری اقتصادی از سنخ معرفت احتمالی است. عوامل تحقق قواعد رفتاری، از سنخ تدریجی- تراکمی و منابع کشف قواعد رفتاری از سنخ معرفت‌های احتمالی است. در رساله حاضر، تلاش می‌شود دیدگاه شهید صدر درباره «علم اقتصاد اسلامی» و «معرفت احتمالی» مبنا قرار گیرد و مبتنی بر آن، گام‌هایی برداشته شود تا نقش معرفت‌های احتمالی در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی تبیین شود. این گام‌ها عبارتند از:

۱. تعیین منابع معرفت احتمالی و جایگاه آنها در علم اقتصاد اسلامی که شامل سه منبع «نقل»، «حس» و «شهود» می‌باشد (ر.ک: صدر، ۱۴۰۲.ق، القسم الرابع ص ۳۷۳؛ صدر، ۱۴۲۶.ق، ج ۴، مباحث الحجج).

۲. تعیین سازوکار استفاده از معرفت‌های احتمالی که همان سازوکار «استظهار» رایج در اصول فقه است (ر.ک: صدر، ۱۴۳۲.ق، حلقه ۲، ص ۱۷۹، حلقه ۳، ص ۱۸۲، ج ۲، ص ۱۰۹؛ صدر، ۱۴۲۸.ق، قسم ۲، ج ۲، ص ۲۴۵؛ صدر، ۱۳۸۶.ق؛ و سایر آثار شهید صدر در اصول فقه).

۳. تعیین مراحل نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی (از منابع معرفت احتمالی و براساس سازوکار استظهار) که شامل دو مرحله اساسی «نظریه‌پردازی درباره وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی» و «نظریه‌پردازی درباره سنت‌های اقتصادی حاکم بر زندگی اجتماعی» است (ر.ک: صدر، ۱۳۸۲، ص ۲۵۱-۲۵۶؛ ۲۹۳-۲۹۷؛ ۳۰۷-۳۰۸؛ ۳۱۵-۳۱۹؛ ۳۵۹-۳۶۵؛ ۳۷۶-۳۸۲).

این سه گام را می‌توان بررسی تفصیلی دیدگاه شهید صدر درباره نقش معرفت‌های احتمالی در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی دانست.

۱.۲ ضرورت تحقیق

اهتمام به معرفت‌های احتمالی، ضرورت دارد؛ زیرا با وجود اینکه در اندیشه اسلامی، طبق مبنای گروهی، به قضایای بدیهی و علم حضوری اتکا داریم، اولاً بخش عظیمی از مفاهیم و قضایای اقتصادی، همچون دیگر علوم تجربی، فاقد تعریف یا استدلال قطعی است و از دایره ظن بیرون نمی‌رود؛ زیرا

عمده‌ی مباحث علم اقتصاد، سر در عالم بیرون دارد و مبتنی بر مشاهده و آزمون در مقام گردآوری یا داوری است که توان اثبات یقین (منطقی) به مضمون و لوازم خود را ندارد.

ثانیاً شناخت‌های احتمالی (ظنی) منحصر در نتایج تجربه و استقراء متعارف نیست و در قیاس و مباحث فهم متن نیز با احتمالات سروکار داریم؛ زیرا در قیاس‌هایی با مقدمات ظنی، نتایج ظنی به دست خواهد آمد، همچنان که استظهار از متون شرعی نیز بر اساس تراکم احتمالات شکل می‌گیرد.

از دیگر سو، اهتمام به عملکرد شهید صدر ضرورت دارد؛ زیرا شهید صدر، به‌عنوان نابغه‌ای که *اولا* به مبانی اندیشه اجتماعی اسلام مسلط بوده، *ثانیا* به اقتضائات و لوازم معرفت‌شناختی و روش‌شناختی چنین اندیشه‌ای توجه داشته و *ثالثا* با نگارش کتاب *اقتصادنا*، پایه‌گذار دانش اقتصاد اسلامی محسوب می‌شود، در مسیر کسب معرفت، بر شناخت‌های احتمالی و تراکمی توجه ویژه داشته و در کتاب *الاسس المنطقیه للاستقراء* دیدگاه خود را درباره شناخت‌های احتمالی، سازوکار استقراء آن و منابع آن مباحثی مطرح کرده است. وی از کاربرد این شناخت در معارف گوناگون بشری و اسلامی سخن گفته و در آثار گوناگون منطقی، اصولی، کلامی و فقهی خود از آن بهره برده است (ر.ک: جابری و قاسمی اصل، ۱۳۹۴ الف، ص ۱۹-۲۸). کیفیت کاربرد این گونه شناخت‌ها در شناخت نظریات مذهبی در اقتصاد اسلامی، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد اینجانب با عنوان «جایگاه استقراء در روش شهید صدر در اقتصاد اسلامی» بررسی شد (ر.ک: قاسمی اصل، ۱۳۹۳). شهید صدر، درباره مذهب اقتصادی اسلام مباحث متنوعی را در *اقتصادنا* مطرح کرد (ر.ک: صدر، ۱۳۸۲، ج ۲). با این حال آثار ایشان خالی از سرنخ‌هایی درباره ماهیت علم اقتصاد اسلامی نیز نیست و درباره کیفیت تحقق پدیده‌های اجتماعی- اقتصادی و نظریات علم اقتصاد اسلامی راهنمایی‌هایی دارد (ر.ک: صدر، ۱۳۸۲، ص ۲۵۱-۲۵۶؛ ۲۹۳-۲۹۷؛ ۳۰۷-۳۰۸؛ ۳۱۵-۳۱۹؛ ۳۵۹-۳۶۵؛ ۳۷۶-۳۸۲) که نیازمند تحقیق و تفسیر است.

بنابراین از آنجاکه نظریه‌پردازی علمی در اقتصاد اسلامی، مبتنی بر تراکم و تقویت احتمالات شکل می‌گیرد، ضرورت دارد که شناخت‌های احتمالی از جهات معرفتی و روشی بررسی و تدقیق شود. لازمه چنین هدف‌گذاری، بررسی اعتبار معرفت‌های احتمالی و تبیین نحوه تحقق منابع و مراحل نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی است.

نقش معرفت‌های احتمالی در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی بر مبنای آرای شهید صدر ۶

علم اقتصاد ناظر به واقع است و آنچه در واقع و خارج با آن مواجه هستیم، عبارت است از تجربه، استقرا و مسائل مربوط به آن، به خصوص احتمالات. شهید صدر از معدود افرادی است که در تحلیل ماهیت و نحوه تحقق علم اقتصاد اسلامی و نقش استقراء، تجربه و احتمالات تحقیق کرده است. نویسنده این سطور، در رساله کارشناسی ارشد، ارتباط نگرش ایشان به استقرا و مکتب اقتصاد اسلامی را دنبال کرده است.^۱ باین حال، مسئله احتمالات و نقش آن در علم اقتصاد اسلامی مبحثی است که بعد از شهید صدر دنبال نشد. این تحقیق متکفل تبیین و تشریح معرفت‌های احتمالی در علم اقتصاد اسلامی است. توفیق این تحقیق، می‌تواند گامی در ارتقا و باروری اندیشه‌های روش‌شناختی و معرفت‌شناختی در علم اقتصاد اسلامی باشد. ان شاء الله!

۱.۳ پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی که این تحقیق در صدد ارائه پاسخی مستدل برای آن است، عبارت است از اینکه «در نگرش شهید صدر، معرفت‌های احتمالی چه نقشی در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی ایفا می‌کنند؟» در پاسخ به این پرسش روش‌شناسانه می‌توان گفت: «در نگرش شهید صدر، نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی، متکی به معرفت احتمالی ناشی از منابع نقل، حس و شهود است که با سازوکار و ضوابط عقلایی استظهار از کلام و رفتار، در دو حوزه سنت‌های اقتصادی و وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی، به دست می‌آید». این پاسخ، فرضیه تحقیق حاضر به حساب می‌آید.

شناخت تفصیلی از پرسش تحقیق را می‌توان با تفریع آن به پنج پرسش ذیل به دست آورد:

یک، در نگرش شهید صدر، علم اقتصاد اسلامی چیست؟

دو، در نگرش شهید صدر، معرفت احتمالی چیست؟

سه، در نگرش شهید صدر، منابع معرفت احتمالی، در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی چیست؟

---

^۱. این پایان‌نامه، با عنوان «بررسی و تحلیل جایگاه استقرا در روش شهید صدر در اقتصاد اسلامی»، در سال ۱۳۹۳ در موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «قدس سره» ارائه و دفاع شده است. در این پایان‌نامه، ارتباط بین اندیشه شهید صدر در کتاب «اقتصادنا» که به تبیین مکتب اقتصادی اسلام پرداخته، با اندیشه منطقی ایشان درباره استقرای ناقص در کتاب «الاسس المنطقیه للاستقراء»، واکاوی شده است.

چهار، در نگرش شهید صدر، سازوکار استفاده از منابع معرفت احتمالی چیست؟

پنج، در نگرش شهید صدر، معرفت احتمالی، در مراحل نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی چگونه محقق می‌شود؟

با پاسخ به این پنج پرسش، می‌توان به جوابی مستدل و عمیق برای پرسش اصلی تحقیق رسید. فصل‌بندی تحقیق، براساس همین پنج پرسش شکل می‌گیرد؛ فصل دو متصدی پاسخ به دو پرسش اول است که مبانی نظری تحقیق را شکل می‌دهد. فصول سه، چهار و پنج، متصدی پاسخ به پرسش‌های فرعی سه، چهار و پنج است.

۱.۴ پیشینه تحقیق

پیشینه خاص این تحقیق، بررسی نقش معرفت احتمالی در نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی بر مبنای آرای شهید صدر است. تحقیق، در این زمینه پیشینه‌ای ندارد. پیشینه عام این تحقیق، سه محور دارد: **نخست**، علم اقتصاد اسلامی در نگرش شهید صدر. **دوم**، معرفت احتمالی در نگرش شهید صدر. **سوم**، نقش معرفت احتمالی در دانش‌ها از جمله دانش اقتصاد اسلامی در نگرش شهید صدر.

۱. **علم اقتصاد اسلامی در نگرش شهید صدر؛** پس از شهید صدر، تنی چند از محققان اقتصاد اسلامی به طرح و بررسی دیدگاه وی درباره علم اقتصاد اسلامی پرداختند. بخشی از این تحقیقات، ناظر به نحوه تحقیق و نظریه‌پردازی در علم اقتصاد اسلامی است که از دایره این تحقیق خارج است (ر.ک: آقائزری، ۱۳۸۸). این بررسی‌ها، در دو سطح عمومی و اختصاصی بوده است.

بررسی‌های عمومی، به تحلیل ماهیت علمی اقتصاد اسلامی پرداخته است. این تحقیقات، صرفاً براساس کلام شهید صدر ذیل سرفصل «الاقتصاد الاسلامی لیس علما» در اقتصادنا، اقتصاد اسلامی را فاقد محتوای علمی دانسته و تحقق علم اقتصاد اسلامی را منوط به تحقق جامعه اسلامی دانسته‌اند (دادگر، ۱۳۷۵، ص ۲۵؛ میرمعزی، ۱۳۹۰، ص ۶-۷؛ آقائزری و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۳۳). میرمعزی (۱۳۸۶)، در مقاله «موضوع علم اقتصاد اسلامی»، با استناد به این کلام شهید صدر، موضوع علم اقتصاد اسلامی را رفتار اقتصادی مسلمانان در جامعه اسلامی می‌داند (میرمعزی، ۱۳۸۶، ص ۱۲). رفیعی آتانی (۱۳۹۰) در مقاله «بازخوانی مجدد ماهیت اقتصاد اسلامی»، شهید صدر را حامی رویکرد

اسلامی بودن موضوع اقتصاد اسلامی دانسته؛ (رفیعی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۳). در رویکرد موضوع محور، هر نظریه‌ای که به قواعد رفتاری اقتصادی در جامعه اسلامی، یعنی جامعه‌ای شکل گرفته بر اساس مذهب اسلامی، بپردازد، نظریه‌ای متعلق به علم اقتصاد اسلامی یا به تعبیر شهید صدر، علم اقتصاد جامعه اسلامی است (صدر، ۱۴۲۱.ه.ق «ب»، ص ۴۳).

در بررسی‌های اختصاصی، اندیشمندان با تمرکز بر دیدگاه شهید صدر درباره علم اقتصاد اسلامی، تحقیقات خود را سامان داده‌اند:

یک. دادگر پس از تشریح دیدگاه شهید صدر درباره علم اقتصاد اسلامی که عمدتاً ناظر به سرفصل «الاقتصاد الاسلامی لیس علما» است، تلاش می‌کند ایشان را متأثر از فضای اثبات‌گرایی موجود در آن زمان جلوه دهد و سه نسبت به شهید صدر می‌دهد: تأکید بر جدایی امور اثباتی از دستوری، فراگیر دانستن علم اقتصاد متعارف و اصرار بر جمع‌آوری داده‌های واقعی برای تحلیل علمی بودن اقتصاد اسلامی (دادگر، ۱۳۷۷، ص ۶۶-۷۱). تحلیل دادگر از رویه شهید صدر، وی را به جایی می‌رساند که تأکید شهید صدر بر چارچوب‌سازی مذهب برای بحث علمی را عقب‌نشینی ایشان از تفکیک اثباتی - دستوری محسوب می‌کند (همان، ص ۶۸). تحلیل‌های مطرح در مقاله حاضر، خطا بودن نقدهای دادگر را روشن می‌کند.

دو. میرمعزی به شهید صدر سه اشکال می‌گیرد: نخست، موضوع علم اقتصاد اسلامی، صرفاً جامعه اسلام نیست. دوم، هدف علم اقتصاد اسلامی، صرفاً تبیین و پیش‌بینی نیست بلکه اهداف هنجاری و دستوری نیز دارد. سوم، روش علم اقتصاد اسلامی، منحصر در عقل و تجربه نیست و وحی نیز اعتبار دارد (میرمعزی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۸-۱۴۳).

سه. توکلی، نفی علم اقتصاد اسلامی توسط شهید صدر را به سه معنای علم دیالکتیکی مارکسیستی، دانش اثباتی محض و علم اقتصاد پیشینی می‌داند (توکلی، ۱۳۹۶، ص ۲۱۵-۲۱۷). مذهب اقتصادی، اقتصاد هنجاری یا چارچوب‌های نهادی است. وابستگی تحقق علم اقتصاد اسلامی به تحقق مذهب، یعنی علم اقتصاد محض نداریم (همان، ص ۲۲۱-۲۲۴). وی با نقد امثال کهف و زرقا، تأکید می‌کند که شهید صدر به دنبال تفکیک اقتصاد اسلامی از اقتصاد جامعه اسلامی نیست بلکه درصدد تأکید بر